

Leen den Besten

Gebruiken rond kerst

Benozzo Gozzoli (1420-1497): Het kerstfeest in Greccio , fresco in de hoofdkoorkapel San Francesco in Montefalco, 1450-1452, 304x220 cm.

Vorbereiding

Kerstmis (veelal zo aangeduid door rooms-katholieken) of kerst(feest) (veelal zo aangeduid door protestanten) is een belangrijk christelijk feest. Het wordt in onze postchristelijke samenleving nog steeds uitbundig gevierd, zij het dikwijls op een manier die weinig van doen heeft met het christelijk geloof.

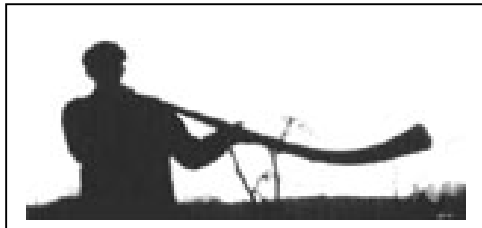
Met kerst wordt door christenen stilgestaan bij de geboorte van Jezus. De evangelisten Lukas en Mattheüs vertellen daarover (Mattheüs 1:18-24, Lucas 2). Jezus werd door zijn volgelingen gezien als de door God beloofde bevrijder, aangeduid als Messias (= Gezalfde; in het Grieks: Christus).

Niet overal op de wereld valt kerst op dezelfde datum. In de door het katholicisme en protestantisme gestempelde wereld is 25 december de feestdag. In de oosters-orthodoxe kerken (zoals de Russisch-orthodoxe kerk), die nog de Juliaanse kalender gebruiken, is kerst twee weken later.

Hoewel Pasen theologisch gezien veel belangrijker is, wordt het kerstfeest in het Westen veel uitbundiger gevierd. In het christelijke Oosten is dat niet zo. Daar is zowel binnen als buiten de kerk het paasfeest belangrijker en speelt daarnaast het feest van Epifanie (het feest van de openbaring van Christus als God op de bruiloft te Kana, zie Johannes 2:1-11) een grote rol.

De eerste christenen waren er fel op tegen om de geboortedag van Jezus te vieren. Alleen de Romeinen vierden iemands verjaardag en die waren toen nog voor het merendeel 'heiden'. Pas in de vierde eeuw werd het vieren van kerstfeest gebruikelijk. In Nederland en ook in andere Europese landen zijn er twee kerstdagen. De tweede kerstdag is ingevoerd door reformator Maarten Luther (1483-1546).

Het kerstfeest wordt uitvoerig voorbereid. Al weken kun je op straat, in winkels en in de huizen zien dat de kerstdagen naderen: kerstbomen worden geplaatst, het huis wordt versierd, in de tuin of voor het raam worden lichtjes aangebracht, kerstkaarten worden verstuurd (in 1840 bedacht door de Britse zakenman Henry Cole), enzovoort. Sommige christenen maken een *adventskrans* (een ronde krans van gevlochten dennen- of sparrenegroen) als symbool van hoop, met vier kaarsen waarvan ze er elke week één meer aansteken. Ook in de kerk bereidt men zich voor op het kerstfeest. Op de eerste zondag van advent (tussen 26 november en 4 december) wordt de eerste *adventskaars* aangestoken. Elke volgende zondag komt er eentje bij. De kaarsen symboliseren de komst (adventus = komst) van het licht. In Denemarken bestaat de gewoonte om elke zondag in advent vrienden of familieleden uit te nodigen om een kaars aan te steken. Volwassenen drinken dan een soort Glühwein en kinderen een fruitdrankje. Ook worden er poffertjes gegeten. In Finland is advent de tijd van de grote schoonmaak en het bereiden van speciale maaltijden. In Polen besteedt men tijdens de advent veel tijd aan het bakken van honingkoekjes (Pierniki) in verschillende vormen (dieren, hartjes).

geweest om boze geesten te verjagen.

Om het kerstfeest aan te kondigen wordt in het noordoosten van Twente, in Westerwolde en in de Achterhoek tegen het vallen van de avond in de vier weken voor Midwinter (kerst) geblazen op de *midwinterhoorn*, het liefst boven een waterput om het geluid te versterken. In Duitsland wordt in de kerstnacht op de hoorn geblazen. Midwinterhoornblazen is wellicht een overblijfsel uit voorchristelijke tijden. Het zou een luidruchtig middel zijn

Vieringen

Het woord Kerstmis is afgeleid van Christus-mis. (kerst is een vernederlandsing van Christus; zo betekent kerstenen christelijk maken).

Om de geboorte van Jezus (de Christus) te gedenken, ontstond in Rome het gebruik dat de paus een speciale mis opdroeg en wel in de nacht (*nachtmis*) van 24 op 25 december of bij het

aanbreken van de dageraad (*dageraadsmis*). Deze gewoonte is later in de Romeinse ritus algemeen geworden.

Ook in protestantse kerken wordt tegenwoordig nadrukkelijk stil gestaan bij de geboorte. Op de (late) avond voor kerst is er een speciale viering: de *kerstnachtdienst*. Ook is er een viering op de kerstmorgen. Deze is dikwijls laagdrempelig, met veel aandacht voor de kinderen en het zingen van bekende kerstkrakers.

Kerstliederen zijn van de 10^e eeuw af bekend, maar kwamen vooral in de 15^e en 16^e eeuw in zwang, vooral in de kringen van de franciscanen. De huidige populariteit van het kerstfeest komt tot uitdrukking in talloze liederen waarin het geheim van het feest op vaak populaire en soms ook sentimentele wijze bezongen wordt.

In de late middeleeuwen ontstond vooral in nonnenkloosters het gebruik van *kindjewiegen*, waarbij men een pop, die het Christusbeeld voorstelde, in een wieg legde en daarbij speciale liederen, wiegeliederen zong. Kindjewiegen behoort niet tot de liturgie, maar vindt in Nederland vaak plaats op de middag van de eerste kerstdag.

Versieren van de huizen

Al weken voordat het kerstfeest is, beginnen mensen hun huizen te versieren. Dit gaat mogelijk terug op een oeroud gebruik. De Kelten versierden hun huis al met bosjes maretak. Vogellijm of maretak is een woekerplant die niet op de grond groeit, maar met zijn wortels diep in de schors van een boom dringt en zich dus voedt met de sappen van de boom. Het volksgeloof schreef aan de maretak onheilwerende kracht toe. Aan een balk gehangen zou hij de mare (Zuid-Nederlands: nachtmerrie, boze geest) van de veestal verwijderd houden. Bij uitbreiding kende men de maretak ook gelukbrengende kracht toe, vooral in Engeland. Een meisje of een vrouw die onder de maretak staat, mag je zoenen. Bij elke zoen moet er een besje van de tak geplukt worden. Is de tak kaal, dan mag het meisje niet meer gekust worden. Waarschijnlijk vanwege haar gelukbrengende kracht is de maretak bij de kerstversiering ingeschakeld.

Niet alleen het versieren van je huis, maar ook allerlei andere kerstgebruiken bevatten vaak niet-christelijke elementen. Germaans van oorsprong zijn alle gebruiken die met vegetatie- en dodencultus samenhangen: gebruiken die de levensvernieuwing bevorderen, zoals de omgang van gemaskerden, het lawaaimaken, het ontsteken van vuren en het branden van het kerstblok of de kerststobbe en vermoedelijk ook de kerstboom. Het ontsteken van vuren stamt af van 'Nodfyr', het Germaanse reinigingsvuur dat ontstoken werd door twee stukken hout tegen elkaar te wrijven. Het branden van het kerstblok gaat terug op het gebruiken van een joelblok: men brandde in de haard een zwaar blok eiken- kersen- of pruimenhout en zorgde ervoor dat het niet helemaal opbrandde. De houtskool legde men onder het bed om zich te beschermen tegen donder en bliksem. De as van het joelblok gebruikte men als geneesmiddel of strooide men tussen het zaaigoed als waarborg voor een goede oogst.

De kerstboom

De Germanen vierden het joelfeest ter ere van het weer doorbrekende licht. Daarbij werd de altijd groene dennenboom rondgedragen, in de besneeuwde grond voor de deuren van de huizen gezet en met brandende kaarsen versierd als een symbool van het groeiende licht. In IJslandse sagen wordt gerept van een boom die in de joelnacht van al zijn takken zo'n fel licht uitstraalde, dat geen wind het kon uitblazen. De lichtboom symboliseerde onsterfelijkheid. In 452 verbood de kerk de lichtboom. Ook keizer Karel de Grote (742-814) wees in zijn *Capitularia* (boek met wetten en verordeningen) de cultus van met licht versierde heilige bomen af. In de 10e eeuw deed paus Martinus in Italië hetzelfde. Of er verband bestaat tussen onze lichtboom en die van het Germaanse joelfeest, is niet zeker.

Eén van de vele verhalen die over de oorsprong van de kerstboom verteld worden, zegt dat we deze boom te danken hebben aan 'de apostel van de Duitsers', Bonifatius (ca. 673-754). Volgens de overlevering hakte hij in Geismar een aan de Scandinavische vruchtbaarheids- en weergod Thor gewijde eik om. Toen na enige tijd tussen de wortels van de geveld boom een dennenboom opgroeide, maakte hij deze tot een nieuw symbool. Hij sprak daarbij de volgende woorden: 'Het hout van deze bescheiden boom dient tot het bouwen van uw huis; laat Christus het centrum van uw huis zijn. Zijn takken strekken zich uit om u te omarmen en zijn top wijst naar de hemel; laat Christus uw troost en gids zijn.'

De oudste mededelingen over de kerstboom (een spar en geen dennenboom) zijn uit 1521 uit Schlettstadt in de Elzas. Luther verklaarde de spar tot symbool van de geboorte van Jezus. Hij tooide zijn boom met kaarsjes. In Duitsland ontstond de gewoonte om met het kerstfeest een boom in de kerk te plaatsen. In de 19^e eeuw haalde men hem, allereerst in protestantse landen, de huiskamer binnen (in Nederland omstreeks 1840). Orthodoxe calvinisten en rooms-katholieken wilden hier niets van weten. Ze noemden dit een heidens en werelds gebruik. Ondanks hun verzet kreeg de kerstboom na de eerste wereldoorlog in onze streken meer en meer burgerrechten. De protestantse zondagscholen hechtten veel waarde aan het kerstfeest voor kinderen. Ze wilden een goede sfeer scheppen. Een kerstboom was daarbij een goed middel. Volgens Luther herinnert de kerstboom de christen aan de boom in het paradijs en de kerstboomballen aan de vruchten waarvan Adam en Eva aten (Genesis 3). De piek in de boom staat voor de ster die de Wijzen uit het Oosten (Mattheüs 2:1-12) de weg wees naar de geboorteplaats van Jezus; soms wordt de piek daarom door een ster vervangen.

De katholieken gaven liever aan de kerststal (een beeldengroep met stal als coulisse), eventueel met groene versieringen, een ereplaats in huis dan aan een kerstboom. Pas sinds 1982 staat er in het Vaticaan tijdens de kerstdagen een kerstboom. Protestantse werden echter in het algemeen de beelden van de kerststal, vanwege hun beeldenverbod. Vandaar dat de kerstboom bij hen meer succes had.

In de openbare ruimte komen we momenteel in de weken voor kerst vaak grote kerstbomen tegen (op marktpleinen, in winkelcentra). Dankzij de Stichting Kerstboom wordt de zendmast in IJsselstein (Lopik) begin december elk jaar weer omgebouwd tot 's werelds grootste kerstboom: een 'boom' van 375 meter hoog. De eerste werd in 1992 ontstoken. Zo'n 2000 lampjes werden in de tuinen gehangen.

Vaak worden kerstbomen versierd met *kerstballen*. Dit gebruik gaat mogelijk terug op de zogenaamde paradijsboom: de met ballen versierde boom die in de vroege middeleeuwen tijdens Allerheiligen en Allerzielen (1 en 2 november) bij de ingang van de kerk werd neergezet. De ballen symboliseerden de zielen van de overledenen. Waarschijnlijk is dat het gebruik teruggaat op de paradijsboom die in de 11^e eeuw een rol speelde in de door troubadours gegeven voorstellingen op kerkpleinen. In hun voorstellingen (mysterie spelen) was het mysterie van het paradijs zeer in trek. Dit kreeg een vaste stek in de adventsperiode. Een boom (meestal de takken van een appelboom) die was versierd met rode appels, symboliseerde de boom van het paradijs. In de loop van de 15^e eeuw vatten gelovigen de gewoonte op om op 24 december (de kerkelijke feestdag die gewijd was aan Adam en Eva) hun interieur op te smukken met deze versierde takken. Later werden, in de Duitse kerstboomtraditie, de appelboomtakken vervangen door een spar en de appels door kerstballen van allerlei kleuren. Glimmende glazen ballen en blinkende voorwerpen zoals kristal en spiegels waren al lang voordat de kerstboom er was bekend. De glazen ballen werden heksenballen genoemd. Ze werden voor de ramen gehangen om vervloekingen, boze geesten en ongeluk af te weren. Een voorbijgaande geest raakte, zo geloofde men, gehypnotiseerd door de schittering van de bal. Als de geest de bal aanraakte werd hij geabsorbeerd en raakte gevangen in de bal. Niet alleen geesten, ook boze heksen blijven ook uit de buurt van een glimmende glazen bal. Ze

zijn bang voor hun eigen spiegelbeeld en dat geldt zeker, als dat beeld nog extra verwrongen wordt door een bolronde bal van zilverglas. Er zijn geen duidelijke bewijzen dat de kerstballen iets met dit geloof te maken hebben, al wordt het wel in New-age kringen gesuggereerd.

De kerststal

Franciscus van Assisi bootste in 1223 de geboorte van Jezus na door in het bos bij het dorpje Greccio een *kribbe* (voerbak) op te stellen. Hij zette er een os en ezel bij; de mensen uit het dorp mochten geschenken komen aanbieden. Jozef, Maria en het kind ontbraken. In een mystieke ervaring beleefde Franciscus de aanwezigheid van het kind, zonder dat dit feitelijk daar was. Zo zegt een legende: Toen Franciscus het evangelie zong en gekomen was bij de woorden 'en legde hem neer in de kribbe', knielde hij neer om het geheim van de menswording te overwegen en zie in zijn armen kwam een kindje omstraald van schitterend licht. De volgelingen van Franciscus, franciscanen, droegen sterk bij aan de verspreiding van de volksdevotie rondom het stalletje van Bethlehem.

Het geheel is niet door Franciscus bedacht. Al eerder waren er dergelijke *kerstspelen*. Vanaf de 11e eeuw werden er in of voor de kerken scènes uit de geboorteverhalen opgevoerd. In de benedictijnenabdij van St Benoit-sur-Loire besloot men om in de kerstnacht de kribbe niet meer in het koor van de kerk op te stellen, maar in het minder gewijde portaal, zodat ook de os en de ezel in het geheel konden figureren. Vanaf 1550 vond de opstelling van kerststallen in de rooms-katholieke kerk plaats. In de tijd van de reformatie verdwenen de kerstspelen. Nu komen ze weer wat terug.

Kerstgroep, vervaardigd door I.M. Scaratella (1953), Caltagirone (Italië), beschilderd terracotta, 18x18x16 cm, uit collectie Houtzager, Bijbels openluchtmuseum

In de kerststal zien we het kind in een kribbe onder een afdak. Bij hem staan Jozef en Maria, maar ook een os en een ezel. Vanaf de 14^e eeuw wordt Maria knielend voorgesteld. Jezus ligt op een laagje stro. Hij wordt aanbeden door drie herders die allen een cadeautje bij zich hebben: een lam, een koppel duiven en vruchten. Soms staan rond de herders enkele schapen. Ook de drie wijzen (drie koningen) krijgen een plek, eventueel samen met kamelen. Ze hebben dezelfde leeftijd en zijn gelijk gekleed. Vanaf de 14^e eeuw verandert dit ook. Voortaan vertegenwoordigen ze de mens in zijn leeftijdsfasen, zijn elk anders gekleed en dragen een kroon. De oudste biedt mirre aan (Mirre werd gebruikt om de lichamen van de doden te balsemen. Het is symbool van de soms bittere ervaring van het leven), de middelste geeft wierook (Wierook werd gebruikt door de priesters in de tempel. Het is symbool van goddelijk priesterschap) en de jongste (de Moor) geeft goud (Goud was een gepast geschenk voor een koning. Het is symbool van het koningschap van Christus). De koningen die het pasgeboren kind begroeten krijgen namen: Kaspar, Melchior en Balthasar. Ook wordt hun afkomst aangegeven: respectievelijk India, Perzië en Arabië. Volgens vroegmiddeleeuwse bijbelcommentatoren vertegenwoordigen ze de drie mensenrassen: de Jafetieten, Semieten en Chamieten. In navolging van deze commentatoren worden ze nu vaak gezien als vertegenwoordigers van de drie bekende continenten: Europa, Azië en Afrika en respectievelijk als een blanke, een bruine en een zwarte voorgesteld.

In de loop van de eeuwen heeft het volksgeloof veel toegevoegd. Zo komen de os en de ezel in de geboorteverhalen van Mattheüs en Lucas niet voor. In de huidige kerststallen ontbreken ze nooit. Het schorriemorrie (= verbastering van het hebreeuwse *schor wachamor*: 'een os en ezel') staat om de voerbak, waarin de Messias (de Christus) ligt. Het is een oude traditie, die teruggaat op Jesaja 1:3, waar de profeet zegt: 'Een os kent zijn bezitter, een ezel de voerbak van zijn baas, maar Israël kent mij niet, mijn volk wil niets van mij weten.' Jesaja legt deze aanklacht in de mond van God zelf: Het door God uitgekozen volk Israël heeft hem verloochend. Het is stommer dan een os en weerspanniger dan een ezel. Daarom staan de os en de ezel (het schorriemorrie) aan de krib en niet de kinderen van het uitverkoren volk. In deze traditie speelt de (anti-joodse) idee mee, dat de kerk de plaats heeft ingenomen van Israël: de kerk is het nieuwe, uitverkoren volk van God.

De geboorteverhalen maken ook geen melding van een stal. De stal die later aan het kerstverhaal is toegevoegd, dient waarschijnlijk om de armoede van Jozef en Maria nog eens te onderstrepen. Volgens kerkvader Justinus (ca. 100- ca. 165) werd Jezus geboren in een grot. De 'geboortegrot' die men in Bethlehem meent te kunnen aanwijzen, is tot op de dag van vandaag een belangrijke bedevaartsplaats.

In de bijbelse geboorteverhalen wordt evenmin gesproken van koningen, maar van wijzen of magiërs. De term koningen is waarschijnlijk gangbaar geworden doordat de profeet Jesaja herhaaldelijk sprak over koningen die de Messias bij zijn komst aanbidden (zie bijvoorbeeld Jesaja 60:3). Het aantal wijzen ('koningen') wordt niet in het evangelie vermeld. Het aantal van drie is wellicht in de wereld gekomen doordat er drie geschenken werden aangeboden: goud, wierook en mirre. Dat de wijzen reisden per kameel is ontleend aan Jesaja 60:3 en Psalm 72:10.

In Weert was in 2001 een gigantische kerststal te bewonderen. De Sint Martinuskerk was met 150 dennen angekleed, waarvan sommige tot 10 meter hoogte. Grote rotspartijen en een waterval waren geformeerd. Ruim 150 opgezette dieren hadden een plek gekregen. In het luchtruim van het tot hoog in de gewelven uitgebouwde landschap van de kerststal waren tal van exotische en inheemse vogels te zien. Ook waren er levende dieren aan de stal toegevoegd: schapen, pony's, kippen en een ezeltje. Op het Sint Pietersplein in Rome staat sinds 1982 elk jaar een meer dan levensgrote kerststal. Daarin beelden levende figuren het kerstverhaal uit. Het is een initiatief van paus Johannes Paulus II (1920-2005), die van mening was dat het plein in de kersttijd wel enige versiering kon gebruiken. Hij koos daarbij behalve voor een enorme kerstboom bewust ook voor een kerststal in navolging van Franciscus.

Kerstman en kerstcadeaus

In de 20^e eeuw verscheen de *kerstman* in de folklore van het kerstfeest. Hij is een mengelmoes van eeuwenoude personaliteiten. Hij heeft iets in zich van de goden Thor en Donar. In de oude Duitse mythologie was Thor (de god van de donder, gezondheid en landbouw) een vriendelijke, bejaarde man met een lange, witte baard. In elk huis was de open haard aan hem gewijd, want daarlangs kon hij binnen komen. Zijn Scandinavische evenknie Donar zorgde in de winter voor warmte en vuur. Thor en Donar waren rood van kleur. De kerstman heeft ook iets in zich van Sinterklaas (zoals Sinterklaas op Sint Nicolaas, bisschop van Myra, teruggaat). Nederlandse kolonisten brachten in de 17^e eeuw het sinterklaasgebruik mee naar Amerika. De goedheilig kindervriend werd de beschermer van Nieuw Amsterdam (New York). Na verloop van tijd veranderde de naam Sinterklaas gaandeweg in de Santa Claus. Net als Sinterklaas had Santa Claus een lange, witte baard, droeg een rode mantel en gaf hij cadeautjes. Zijn activiteiten verplaatsten zich in de loop van de 19^e eeuw van de oudejaarsavond naar de kerstavond. Doorgaans wordt de kerstman afgebeeld in een slee, getrokken door een span rendieren. Dit is wellicht ontleend aan het Scandinavische joelfeest: op 25 december verplaatste de joelman zich in een slee die door rendieren getrokken werd. Hij symboliseerde de macht van de mens over de natuur en bracht geschenken mee als teken van vruchtbaarheid. Het gebruik om elkaar op kerst een cadeautje te geven, bestond al voordat de kerstman er was. Luther voerde het in als tegenwicht tegen het 'paapse' sinterklaasfeest. Niet de heilige Nicolaas maar de heilige Christus brengt geschenken mee, aldus Luther.

Washington Irving (pseudoniem voor Diedrich Knickerbocker, 1783-1859) beschreef in zijn boek *A history of New York* (1819) Santa Claus als iemand die in een karretje door de stad rijdt. Twee jaar later verscheen het gedicht 'Santaclaus' van Clement More, waarin Saint Nick met een arrenslee, getrokken door acht vliegende rendieren, door elke schoorsteen vloog en de kindersokjes vulde met cadeaus. De lezers gaven de rendieren namen: Blitzen, Comet, Cupid, Dancer, Dasher, Donner, Prancer en Vixen.

Voor de kerstnummers van het Harpers' Magazine tekende vanaf 1860 de Amerikaanse cartoonist Thomas Nast (1840-1902) de Santa als een dikke goedgezak die altijd zijn buik vasthoudt als hij lacht. Nast wekte de suggestie dat de kerstman van de Noordpool kwam. In 1925 verscheen een ophefmakend artikel dat meldde dat Santa Claus niet op de Noordpool kan wonen, omdat rendieren er

niet kunnen grazen. Hij zou zijn verblijf houden op de 'Orenberg' in Fins Lapland, een berg met oren waarmee de kerstman alle kinderen kan horen.

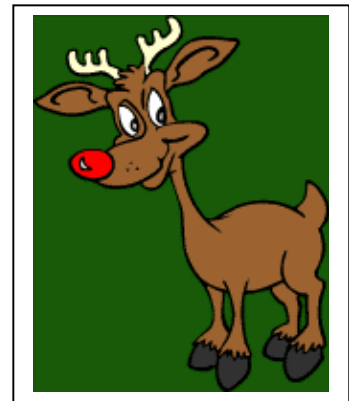
In 1930 kreeg de Zweedse tekenaar Haddon Sundblom (1899-1976) de opdracht voor The Coca-Cola Company een serie advertenties te ontwerpen met een coladrinkende kerstman. Sundblom tekende een dikke, joviale man met een mooie baard in de bedrijfskleuren rood en wit. Als model gebruikte hij zijn buurman, Lou Prentice. Hij bedacht dienst typische slaapmuts, riembroek en laarzen. De Santa Claus van Sundblom werd een hit. Nog steeds is het door hem geschapen beeld het gezicht van de kerstman.

De kerstman kreeg er in 1939 een negende rendier bij: Rudolph. Hij is het product van schrijver Robert L. May. Rudolph was een ongewoon rendier, want hij had een lichtgevende neus. Alle andere rendieren lachten hem uit en hij mocht de slee niet mee trekken. Tot er een stormachtige, donkere kerstnacht kwam. Toen kon Rudolph de weg verlichten en mocht hij helemaal vooraan in de rij om de kerstman en zijn slee veilig rond de wereld te loodsen. Rudolph werd het bekendste rendier.

Het cadeautjes geven tijdens

het kerstfeest is wijd verbreid. Ook in landen waar de kerstman geen rol speelt, heeft de kerstavond veel weg van onze sinterklaasavond. Enkele voorbeelden. In Italië worden er tijdens de kerstavond pakjes uitgedeeld, kaarsen rond de kribbe aangestoken en gedichtjes voorgedragen. In Frankrijk zetten kinderen op de kerstavond hun schoen. De volgende morgen is deze gevuld en hangt de kerstboom vol lekkers, gebracht door Père Noël. In Hongarije leggen op kerstavond kerstengeltjes hun cadeautjes oningepakt onder de boom. Deense families worden bezocht door de Julemand (die een zak draagt en getrokken wordt door rendieren) en zijn Julenisser (elfjes die op en zolderkamer wonen en die dol zijn op kinderen en dieren). Op Kerstavond wordt daarom een bakje zoete pap voor de deur gezet om de Julenisser gunstig te stemmen. In Duitsland brengt tijdens de nachtmis het kerstkind de cadeautjes onder de kerstboom. Hij rijdt op een muilezel en komt binnen door sleutelgaten. In Spanje, Mexico, Puerto Rico, Argentinië, Brazilië en de Filipijnen geven de drie koningen geschenken aan de kinderen. En in Rusland worden de cadeautjes gebracht door Baboesjka (poppetje). Het verhaal gaat dat Baboesjka (grootmoeder) drie rijk geklede reizigers onderdak, eten en een warm bed gaf. Achteraf bleken het de drie wijzen te zijn die onderweg waren naar Bethlehem. Baboesjka ging hen achterna met een mand zwart brood en cadeautjes voor het kindje. Toen zij daar aankwam was iedereen echter al vertrokken. Ze legde haar giften in de kribbe en ging terug naar huis, waar zij al snel door engelen werd gehaald. Nu komt Baboesjka elke kerstavond in alle kinderkamers om te kijken of het Christuskind daar ligt te slapen. Ze vindt het Christuskind niet. Wel laat ze keer op keer cadeautjes achter.

Het kerstmaal

Ook het kerstmaal is met veel van oorsprong niet-christelijke gebruiken doorspekt. In Zweden en Tsjechië bleef de gedekte tafel tot 6 januari staan. In Niederösterreich en Beieren werd op kerstavond een tafel voor Percht (de doodsdemon die in tal van sagen optreedt als zielengeleidster en die ommetochten houdt met ongeborn kinderen) gedekt. In de kerstnacht kwam Percht en heiligde het eten en drinken dat op tafel stond.

De Germanen vierden van 25 december tot 6 januari het joelfeest met grote eet- en drinkpartijen. Het waren offermaaltijden: alles wat men zelf at en dronk, was in feite bestemd voor God. Zoveel te meer en voortreffelijker dingen men naar binnen werkte, zoveel te beter kwam men er bij God voor te staan. Net als de maaltijden bij het joelfeest dient het kerstmaal overvloedig te zijn. *Kerstbrood* mag daarbij niet ontbreken. Verondersteld wordt dat het kerstbrood een nazaat is van het Germaanse offerbrood. Enkele dingen wijzen in die richting: Aan kerstbrood werden vroeger vaak grote krachten toegeschreven. Het bleef tot 6 januari op tafel staan. De restanten werden aan het vee gegeven of gedroogd en in de stal gehangen. Een ander deel werd bewaard om zondig de

magische kracht van het brood te kunnen benutten. Soms werden kruimels van het kerstbrood met het zaaigoed vermengd of over de akkers gestrooid voordat er gezaaid werd. Soms ook werden de kruimels aan de voet van vruchtbomen gestrooid.

Het in onze tijd meest voorkomende kerstbrood is het krentenbrood. Het is onder allerlei vormen en namen (kersttimpen, kerstwiggen, kerststollen) bekend. De vorm van de kerststol zou verwijzen naar het kindje Jezus dat gewikkeld in doeken in de kribbe ligt.

In de middeleeuwen probeerde de kerk het feest rond 25 december verder te kerstenen door het spirituele aspect te benadrukken. De adel trok zich daar weinig van aan. Onder haar invloed was kerst vooral een dag van eten, drinken en spelen. Kerstavond werd dan ook wel dikkevretsavond genoemd.

De eerste kerstdag vieren veel Nederlanders met een *kerstdiner* bestaande uit konijn, kip, kalkoen of ree en andere speciale gerechten. De tweede kerstdag gebruiken ze veelal om op *familiebezoek* te gaan of om er op uit te trekken.

Oude, grotendeels verdwenen niet-christelijke gebruiken

Met name aan de kerstavond waren veel niet-christelijke gebruiken verbonden. In de meeste landen van Europa werd er gedanst, gezongen en muziek gemaakt. Vaak ook werden er gemaskerde optochten georganiseerd. In Duitsland was daarbij meestal de 'erwtensbeer' aanwezig: een gemaskerde man die helemaal in erwtensstro gewikkeld was en aan een ketting werd rondgeleid. Erwtenspijzen werden speciaal als voedsel voor de doden beschouwd en als zodanig neergezet. De erwtensbeer vertegenwoordigde, net als de andere gemaskerde figuren, de geesten van de overledenen. Stro is wat overblijft van de oogst van graan. Men geloofde dat het daarom de levenskracht van de vegetatie in zich had opgenomen. Wie erin slaagde stro uit de erwtensbeer te trekken, bewaarde dit het hele jaar als krachtig middel tegen allerlei onheil of strooide het over de akker voordat er werd gezaaid. Stro werd op nog een andere manier gebruikt. Met kerst of nieuwjaar werd het om vruchtbomen gewonden met het doel levenskracht op de bomen over te brengen. Meestal werd tussen 25 december en 6 januari stro in huis neergelegd, waar de geesten van de overledenen zacht op konden rusten. Op dit stro werden, met name in Finland en Estland plengoffers en spijsoffers gebracht. Ook onder de kersttafel werd stro neergelegd, zodat de geesten tijdens het kerstmaal konden rusten. Of het stro in de kribbe in de kerststal oorspronkelijk dezelfde functie had, is niet helemaal duidelijk.

Rond kerst waren er veel lokale of regionale gebruiken. Ik noem er enkele. In Noord-Brabant trokken kinderen in groepjes zingend van huis tot huis. Eén van hun deuntjes luidde:

*Karsoavendjen, Karsoavendjen
Dan hebben wij volop,
Dan slacht mien vader 'n verksken,
En dan krieg ik de kop.*

Waarschuwing tegen niet-christelijke kerstgebruiken, in: Christiaan Stockius, *Algemeen Leerredendundig Wordenboek of Rijke Voorraat tot de Geestelyke en Wereldlyke Welsprekenheit*, Amsterdam 1863, 55.

In Friesland legde men op kerstavond twaalf schijfjes ui neer met zout er op. Dit zou de vochtigheid van de komende maanden voorspellen. In Venlo nam men op kerstdag een zakje granen mee naar de kerk. Als men die granen dan op de vier hoogtijdagen aan het pluimvee voerde, zouden de kippen niets te vrezen hebben van roofvogels. Op Ameland vroegen de jongens op tweede kerstdag ieder een meisje en huurden een kamer waar ze 's avonds bij elkaar kwamen; de meisjes gaven koffie en gebak, de jongens brandewijn.

In oude volksverhalen is de hele natuur betrokken op het kerstgebeuren. Zo bloeien op de kerstavond de vlier en de appelboom; wie eronder staat, ziet de hemel open; het water in de beken, putten en sloten verandert in wijn; de oneraardse klokken luiden; de huisdieren, vooral de koeien op stal (in Vlaanderen de paarden) spreken met elkaar in menselijke taal; de bijen zingen. In Staphorst staan tussen twaalf en één alle kippen op één poot; ook liggen alle koeien er op de rechterzij en is alle hout zouthout en alle water wijn. In West-Vlaanderen liggen de schapen gekniel. Te Mallingen in Limburg roept de haan: 't Kindeke Jezus is geboren!. De duif vraagt: Hoe? Hoe? Het lam antwoordt: Te Bethlehem!

Rogier van der Weyden (1399-1464): Columba-altaar, middelste paneel: De aanbidding van de koningen, ca. 1455. (Alte Pinakothek, München). De drie koningen (wijzen) zijn met een groot gevolg uit het Verre Oosten gekomen en knielen nu, in verschillende bewegingsfasen voor het pasgeboren kind. Ze stellen traditioneel de drie leeftijdsfasen voor: jongeman, een man van middelbare leeftijd en een oude man. Het kruis in het midden van

het beeld wijs op het doel van het leven van Jezus: de bevrijding van mensen. Geheel links, afgezonderd door een muurtje, knielt de opdrachtgever met een gebedsketting.

Driekoningenfeest

Bij de Germanen stond de 6^e januari bekend als de *dertiendag*, de 13^e dag na de winterzonnwende, de laatste dag van het joelfeest. Deze dag werd gevierd met een feestelijke maaltijd. De kerk maakte de dertiendag tot een kerkelijke feestdag, het Driekoningenfeest, gewijd aan de drie wijzen ('koningen') uit het Oosten die Jezus kwamen begroeten.

In Westerwolde werd aan het eind van de 19^e eeuw als volgt gevierd: Drie 'koningen' trokken van deur tot deur. Ze hadden lange, witte gewaden aan, een goudpapieren kroon op het hoofd en een staf in de hand. Voor hen uit werd een ster (een lantaarn op een lange stok) gedragen. Ze zongen het lied van de geboorte van Jezus ('sterrenlied'). Een heleboel kinderen vergezelden de drie koningen. Overal waar ze bleven staan, kwamen mensen naar buiten en deelden spek en worst uit. Ook elders kwam een soortgelijk gebruik voor. In 's-Hertogenbosch onttaarde het Driekoningenlopen in een massale bedelpartij. Het stadsbestuur verbood in 1745 het zingen van *driekoningenliederen* en het lopen met een verlichte ster omdat 'onder die personen sig doorgaans een of meer bevinden, die gedeguisseert en zwart gemaakt zijn: en dat deselve aldus, baldadig- of moedwilligheden begaande, veeltijts niet kunnen worden gekent.' Als reactie daarop zong men daarop dit spotliedje:

*Driekoningen, driekoningen,
Geef mij 'ne nieuwen hoed;
M'nen ouwen is verslete,
ons moeder mag 't niet weten.
Onze vaoder heget gèld
op de rooster neergeteld.*

De ambtenaren kregen voortaan met driekoningen een nieuwe hoed. Vincent Cleerdin hief in 1924 het *sterrezingen* uit zijn verval. Honderden kinderen trokken weer op de 6e januari door de stad, nu met een lampion in de hand.

De kinderen die meededen aan het sterrezingen zongen vaak korte liedjes: hoe korter een lied, hoe meer huizen aangedaan konden worden en hoe meer geld ze ophaalden. Nicolaas Beets (1814- 1903) schreef een langer Driekoningenlied:

*Driekoningendag is weder daar,
En doet ons dankbaar juichen,
Met Melchior, Casper, en Balthasar,
De knieën voor Jezus buigen.
Maar nog een andre vreugd dan die
Verheft onze harten en buigt onze knie,
En doet, met blijde klanken,
Ons God-almachtig danken.*

*Een ster van vreugde verlicht dit huis,
Een ster met hemelsche stralen;
Daar mag, voor het harde weeuwenarskruis,
De vruchtbare bloeitak weer pralen.
Daar zit, met een rozen- en leliënkroon,
De liefste vrouw op den moedertroon,
En ziet zoo zacht en teeder
Op man en kindren neder.*

*Twee kleintjes heeft zij op haar schoot,
De zoetste kusjes haar gevende;
De een is Paus Adriaans naamgenoot,
Kleine Adriaan de Zevende.
Hij noemt zijn moeders naam alreë,
Daar doet hij krachten en wonderen meë;
Wij allen, zonder pruilen..
Wij kussen zijn kleine muilen.*

*Het andre draagt den liefsten naam,
Die ooit in onze ooren kon stijgen;
Maar is tot nog toe niet bekwaam
Dan om de borst te krijgen.
Wat zeg ik? Neen! het wichtje lacht
Zoo hartlijk vroolijk, zoo vriendelijk zacht,
Als of het waarlijk zeide:
„Ik ben de kleine Aleide.“*

*Dit is haar eigen vleesch en bloed;
God zegne die teedere bloemen!
Maar nu komt nog een heele stoet,
Die ook haar „moeder“ mag noemen.
Theodorik en Krelisvaar,
Marietjen en Roosje, paar aan paar
Met Netjen en Angenietje,
Die zingen te zamen dit liedje;*

*Dit liedje, door den vader gedicht,
Maar uit hun hart geschreven:
‘O Moeder! heb dank voor het vroolijke licht,
Dat gij spreidt op het pad van ons leven.
Gij zijt een wending in ons lot,
Een gave des hemels, een zegen van God;
Wij minnen u elk om ‘t zeerste;
Ook zijt gij ons dierbaar, als de eerste.*

*Wij zegnen u met een kinderhart,
Wij zegnen u en bidden:
Geen onzer verwekke u een oogenblik smart;
O blijf toch altijd in ons midden!
Lief Moedertje, bewaar nog lang
Dien helderen opslag, die blozende wang;
God krone u voor onze oogen
Met al wat uw vreugd kan verhoogen!’*

*Mijn kindren! door uw klanken heen,
Heb ik een stem vernomen,
Een welbekende, die mij scheen
Uit hooger sfeer te komen;
Een stem zoo roerend zacht en schoon,
Die instemde in uw vreugdetoon,
Die meedeed in de beden
Van dit gezegend heden.*

In sommige steden en dorpen in Nederland en Vlaanderen gaan nog altijd kinderen op het Driekoningenfeest verkleed als koning langs de huizen. Ze dragen een ster, zingen een lied en halen snoep op. Soms bakken vaders of moeders een koek met drie bonen erin verstoppt: twee witte en een bruine. Dat is om de mensen eraan te herinneren dat twee van de koningen wit waren en één bruin.

Het kind dat de bruine boon krijgt, mag die dag koning zijn en is dan de baas over iedereen. Ook in andere christelijke landen wordt driekoningen gevierd. In veel Spaanse steden bijvoorbeeld trekken grote optochten door de straten. Je kunt dan de drie koningen zien met hun hele gevolg van dienaren, prinses, prinsessen, paarden en kamelen.

© Leen den Besten
Zevenaar, 8 mei 2006